

วารสารปรัชญาปริทรรศน์

JOURNAL OF PHILOSOPHICAL VISION

ISSN: 1513-6620 (Print) × ISSN: 2773-9643 (Online)

<https://so05.tci-thaijo.org/index.php/phiv/index>

Academic Article

ภาวะผู้นำในทัศนะพุทธศาสนาเถรวาท
Leadership in Theravada Buddhism

พระครูโกมุทสุวรรณาภรณ์ (บัวลอย กาฬภักดี)¹Phrakhru Komuthsuwannaporn (Bualoi Galapakdee)¹

ARTICLE INFO

Name of Autor:

1. พระครูโกมุทสุวรรณาภรณ์ (บัว
ลอย กาฬภักดี)มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
ประเทศไทย**Phrakhru Komuthsuwannaporn
(Bualoi Galapakdee)**Mahachulalongkornrajavidyalay
a University, Thailand.Email: wbksp2396@gmail.com

คำสำคัญ:

1. ภาวะผู้นำ; 2. พุทธศาสนาเถร
วาท

Keywords:

1. Leadership; 2. Theravada
Buddhism

Article history:

Received: 06/10/2022

Revised: 8/12/2022

Accepted: 15/10/2023

Available online: 27/12/2023

How to cite:

Galapakdee, B. (2023).
Leadership in Theravada
Buddhism. *Journal of
Philosophical Vision* 28 (2), 79-
89.

ABSTRACT

This article aims to study the leadership qualities from the perspective of Theravada Buddhism. It is found that individuals with a vision, appointed or honored as decision-makers, possess influence over others within the group. They use this influence to lead others within the group to work satisfactorily and achieve goals as desired by the leader. They can govern and command individuals in the group to perform tasks. The role of a leader includes taking responsibility for the tasks assigned by the organization according to the nature of the work. They help strengthen both the quantity and quality of work, acting as a coordinator in the organization to make the work efficient. They act as taskmasters and controllers, guiding the organization towards achieving objectives as outlined. The leadership roles in Theravada Buddhism include the chief abbots overseeing individual temples. Each abbot is responsible for leading the Sangha, including monks and novices, while also acting as a connecting figure among individuals in the community. They play a role in connecting traditional cultural customs and every religious ceremony, acting as leaders in initiating these meritorious activities.

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาภาวะผู้นำในทัศนะพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า บุคคลมีวิสัยทัศน์ซึ่งได้รับการแต่งตั้ง หรือได้รับการยกย่องขึ้นให้เป็นหัวหน้าผู้ตัดสินใจ ที่มีอิทธิพลเหนือบุคคลอื่นภายในกลุ่ม และเป็นผู้ใช้อิทธิพลนั้นทำให้บุคคลอื่น ๆ ภายในกลุ่มปฏิบัติงานให้ตนอย่างมีความพึงพอใจและบรรลุถึงเป้าหมายดังที่ผู้นำปรารถนา มีความสามารถในการปกครองบังคับบัญชาบุคคลในกลุ่มให้ปฏิบัติงาน บทบาทของผู้นำรับผิดชอบในการปฏิบัติงานที่องค์การกำหนดไว้ตามลักษณะประเภทงานที่ผู้นำจะต้องทำ ช่วยเสริมสร้างให้ปริมาณและคุณภาพของงานได้รับผลสูงสุด เป็นผู้ติดต่อประสานงานในองค์กร เพื่อให้งาน มีประสิทธิภาพ เป็นผู้สั่งงานและควบคุมงาน ทำให้องค์กรดำเนินไปอย่างบรรลุผลสำเร็จตามวัตถุประสงค์ นำพาหน่วยงานไปจนสู่บรรลุผลตามเป้าหมายความสำเร็จก้าวหน้า” ที่กำหนดไว้ได้ ภาวะผู้นำทางพุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ เจ้าอาวาส พระสงฆ์ผู้ปกครองวัดอารามของแต่ละแห่ง แต่ละวัดเจ้าอาวาสทำหน้าที่ผู้นำในวัดปกครองพระสังฆาธิการ พระภิกษุ สามเณร พร้อมทำหน้าที่บุคลากรจุดศูนย์รวมการเชื่อมต่อระหว่างบุคคลในชุมชน สังคม รวมถึงการทำหน้าที่ เป็นผู้นำสื่อเชื่อมต่อระหว่างประเพณีวัฒนธรรม รวมถึงทุก ๆ งานบุญ พิธีกรรมพระพุทธศาสนา เจ้าอาวาสทำหน้าที่ผู้นำจุดเริ่มต้นของงานบุญนั้น

1. บทนำ

ผู้นำ คือ บุคคลที่ทำหน้าที่เป็นหัวหน้ากลุ่มคน หรือ ผู้รับผิดชอบในการกระทำการใด ๆ (Fiedler, 1976: 8) ผู้นำได้แก่ ผู้นำท้องถิ่น ผู้นำหมู่บ้าน ผู้นำชุมชน หัวหน้าส่วนงานภาครัฐ ภาคเอกชน ภาคองค์กรชุมชน ฯลฯ ปัจจุบันประเทศไทยมีการจัดตั้งองค์กรขึ้นมากมายมีการเลือกหรือสรรหาผู้นำด้วยวิธีต่าง ๆ ตามลักษณะขององค์กร เพื่อที่จะนำกลุ่ม องค์กร หน่วยงาน ภาคส่วน เดินหน้าไปสู่ความสำเร็จตามวัตถุประสงค์ขององค์กรนั้น ๆ โดยผู้นำถูกคัดสรรสรรหาจากกระบวนการ 4 ประเภท คือ ผู้นำจากการแต่งตั้งจากส่วนราชการ คือ ผู้นำหน้าที่หัวหน้าหน่วยงานรัฐ ตามลำดับชั้นตอนสายผู้บังคับบัญชา โดยทำหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานแทนผู้บริหารส่วนราชการระดับสูง เพื่อให้การสื่อสารประสานงาน การบริหารงานในขั้นต้นเป็นไปด้วยความเรียบร้อยสะดวกสบาย ผู้นำจากการเลือกตั้ง ได้แก่ บุคคลที่ได้รับการเลือกตั้งเป็นผู้บริหารทางการเมืองซึ่งมีทั้งระดับประเทศ และระดับท้องถิ่น ได้แก่ สส. สก. อบจ. สข. อบต. สท. เป็นต้น ผู้นำจากการสรรหา ได้แก่ ผู้นำในองค์กรวิชาชีพ ผู้นำองค์กรทางวิชาการ โดยส่วนใหญ่เป็นบุคคลที่ทำหน้าที่ในองค์กรวิชาชีพ องค์กรทางวิชาการ องค์กรอิสระ ที่ให้มีการแสดงวิสัยทัศน์ ความสามารถ ให้กับคณะกรรมการได้เห็น ก่อนการลงมติให้แต่งตั้งเป็นผู้นำในองค์กร และผู้นำจากการอุปโลกน์ หรือ ผู้นำที่มาจากความชื่นชอบ จากการยอมรับของคนในกลุ่ม ได้แก่ ผู้นำกลุ่มองค์กรชุมชน สำหรับผู้นำทางศาสนา ซึ่งผู้นำทางศาสนาเป็นผู้นำที่มีความพิเศษระดับหนึ่งในสังคม ซึ่งเกิดขึ้นจากความเคารพ ศรัทธา การขึ้นเป็นผู้นำทางศาสนาแตกต่างจากผู้นำสายปกครอง ปัจจุบันผู้นำทางศาสนาได้รับการสรรหาและรับรองจากส่วนราชการทั้งในพุทธศาสนา, คริสต์ศาสนา และศาสนาอิสลาม เป็นต้น ซึ่งได้รับการประกาศรับรองจากกรมการศาสนาให้ดำรงตำแหน่งผู้นำทางศาสนา เช่น จุฬาราชมนตรี แม้แต่ คณะสงฆ์ไทยก็มีผู้นำสูงสุด คือ สมเด็จพระสังฆราช ซึ่งเป็นประธานคณะสงฆ์ไทย นอกจากจะบริหารงานตามพระธรรมวินัยที่สืบทอด

มาแล้วยังคงต้องปกครองและบริหารกิจการคณะสงฆ์ภายใต้ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 4) พ.ศ.2561 กฎหมายบริหารกิจการคณะสงฆ์ทำให้พระสงฆ์มีสถานะเป็นเจ้าพนักงานของรัฐด้วยอีกประการหนึ่ง

กล่าวโดยสรุป ผู้นำ คือ บุคคลที่ได้รับการยกย่องให้เป็นหัวหน้า อาจเป็นบุคคลที่ได้รับมอบหมายโดยการเลือกตั้งหรือแต่งตั้ง และมีบทบาทสำคัญในการนำกลุ่มให้ดำเนินงานจนบรรลุผลตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ได้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล การเป็นผู้นำนั้นจะต้องมี “ภาวะผู้นำ” ประเด็นต่อมาจะต้องพิจารณาว่า ภาวะผู้นำ นั้นมีนิยามความหมายอย่างไรบ้าง ดังจะได้กล่าวในรายละเอียด ดังต่อไปนี้

2. นิยามของภาวะผู้นำ

นิยามของ “ภาวะผู้นำ” มีผู้ให้นิยามไว้ ดังนี้ กาน และ กาน (katz & kahn, 1978 :64) ได้ให้นิยามของภาวะผู้นำว่า คือ การใช้อิทธิพลเพิ่มที่สูงกว่าและมากกว่ากลไกการทำงานปกติที่ใช้กำกับงานประจำขององค์การ และได้ให้นิยามของภาวะผู้นำ กล่าวคือ พฤติกรรมของบุคคลในการกำกับกิจกรรมของกลุ่มไปสู่เป้าหมายร่วมกัน อย่างไรก็ตาม นิยามของ ภาวะผู้นำ สอดคล้องกับนิยามของ สตอกคิลล์ (Stogdill, 1974: 7-14) ให้ไว้ คือ กระบวนการของการใช้อิทธิพลต่อกิจกรรมต่างๆ ของกลุ่มเพื่อบรรลุเป้าหมายที่วางไว้ ประกอบด้วย 3 ประเด็น ได้แก่ 1) อิทธิพล (Influence) เป็นภาวะผู้นำในฐานะกระบวนการอิทธิพล (Process of Influence) ผู้นำมีผลต่อบุคคลอื่นด้วยการเหนี่ยวนำพฤติกรรมบุคคลให้เป็นไปในทิศทางที่ต้องการ 2) กลุ่ม (Group) กระบวนการดังกล่าวเป็นแนวคิดหลักที่เกิดขึ้นในบริบทของกลุ่ม (Group context) โดยสมาชิกกลุ่มที่เป็นผู้ใต้บังคับบัญชาซึ่งอยู่ในความรับผิดชอบของผู้นำ ดังนั้น จึงเน้นความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำกับผู้ใต้บังคับบัญชาเป็นหลัก 3) เป้าหมาย (Goal) ผู้นำใช้อิทธิพลนำพฤติกรรมของสมาชิกไปในทิศทางที่ต้องการให้บรรลุผลและในแง่ภาวะผู้นำที่มีประสิทธิผลเพื่อการบรรลุเป้าหมายของกลุ่ม พีฟเฟอร์ (Pfeffer) กล่าวว่า “ภาวะผู้นำเป็นการกระทำเชิงสัญลักษณ์ (Leadership as Symbolication)” ซึ่งหมายความว่า ผู้นำมีหน้าที่สร้างความสมเหตุสมผล (Sense Making) ในนามบุคคลอื่นและเป็นผู้สร้างการยอมรับให้เกิดขึ้นกับกลุ่มเพื่อบรรลุเป้าหมาย

กล่าวโดยสรุป “ภาวะผู้นำ” เป็นกระบวนการที่ผู้นำสร้างความชัดเจนแก่ผู้ใต้บังคับบัญชา ให้รับรู้ถึงความสำคัญของภาระกิจองค์กรแก่ผู้อื่น ช่วยให้เห็นทิศทางและจุดมุ่งหมายอย่างชัดเจนภายใต้ภาวะการณ์เปลี่ยนแปลงรอบตัว เพื่อให้เกิดการรวมพลังความพยายามและความเต็มใจที่จะใช้ความพยายามนั้นเพื่อให้บรรลุเป้าหมาย (Jacobs & Jaques, 1990) สเจิน (Schein, 1985) กล่าวว่า ภาวะผู้นำ คือ ความสามารถที่จะก้าวออกมาจากวัฒนธรรมเดิมเพื่อเริ่มกระบวนการวิวัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงที่ทำให้เกิดการปรับตัวได้มากขึ้นเพื่อบรรลุเป้าหมายที่วางไว้ ซึ่งตรงกับความเห็นของ ดราร์ และ พูลัส (Drath & Palus, 1994: 3) ที่กล่าวว่า ภาวะผู้นำ คือ เป็นกระบวนการสร้างความสมเหตุสมผลในการทำงานร่วมกันของบุคคลต่าง ๆ เพื่อสร้างความเข้าใจและความผูกพันให้เกิดขึ้นกับคนเหล่านั้นโดยมีจุดประสงค์เพื่อบรรลุเป้าหมายที่กำหนดไว้

3. ภาวะของผู้นำ

Bass ได้สรุปความหมายและจำแนกภาวะผู้นำออกเป็น 12 กลุ่ม ดังนี้ (Bass, 1990 : 23)

1. ภาวะผู้นำที่เน้นกระบวนการของกลุ่ม แนวคิดนี้กำหนดให้ผู้นำเป็นจุดศูนย์กลางหรือจุดแกนกลางของกิจกรรมกลุ่มนิยามภาวะผู้นำตามแนวนี้ จึงมักสะท้อนผู้นำเป็นจุดรวมของความร่วมมือจากบุคคลต่าง ๆ ในกลุ่มที่มีความแตกต่างกัน

2. ภาวะผู้นำที่เป็นบุคลิกภาพและผลของบุคลิกภาพ แนวคิดนี้หมายถึง ภาวะผู้ที่ยึดคุณลักษณะปรุงแต่ง (personality attributes) หรือ คุณสมบัติที่เป็นจุดเด่นของผู้นำเอง ที่สามารถชักนำให้ผู้อื่นเต็มใจที่จะปฏิบัติภารกิจที่ตนได้มอบหมายสำเร็จลุล่วง

3. ภาวะผู้นำที่เป็นการกระทำหรือพฤติกรรม เป็นแนวคิดเน้นพฤติกรรมหรือการกระทำของผู้นำที่มีผลให้เกิดพฤติกรรมหรือการกระทำของบุคคลอื่น รวมทั้งการกระทำของผู้นำร่วมกับผู้อื่นให้ดำเนินการไปในทิศทางเดียวกัน จนส่งผลให้เกิดความคิดถึงตัวผู้นำที่ว่า “ผู้นำทำอะไร”

4. ภาวะผู้นำที่เป็นเครื่องมือในการบรรลุเป้าหมาย ความหมายของแนวคิดนี้ คือ เชื่อว่า ภาวะผู้นำเป็นแรงขับเคลื่อนสำคัญที่มุ่งใจและประสานงานเพื่อให้บรรลุตามเป้าหมายที่กำหนด

5. ภาวะผู้นำที่เกิดขึ้นจากการปฏิสัมพันธ์ ความหมายของแนวคิดนี้ คือ ไม่เชื่อว่าภาวะผู้นำเป็นสาเหตุ (cause) ที่ทำให้เกิดการกระทำของกลุ่ม แต่ภาวะผู้นำเป็นผล (result) ที่เกิดจากการปฏิสัมพันธ์ของสมาชิกในกลุ่มมากกว่า สรุปว่า ภาวะผู้นำเป็นผลที่เกิดขึ้น (effect or outgrowth) จากการปฏิสัมพันธ์ของบุคคลต่าง ๆ ในกลุ่มเป็นหลัก

6. ภาวะผู้นำในฐานะที่เป็นความแตกต่าง เป็นกลุ่มมีพื้นฐานจากทฤษฎีบทบาท (role theory) ซึ่งมีมุมมองว่า สมาชิกของสังคมจะมีบทบาทหน้าที่แตกต่างกันตามความจำเป็นทำให้สังคมเจริญก้าวหน้า โดยมองว่า ภาวะผู้นำเป็นส่วนหนึ่งของระบบสังคม (กลุ่ม) สมาชิกแต่ละคนมีบทบาทหน้าที่ตามความรับผิดชอบที่ตนได้รับมอบหมายเพื่อบรรลุเป้าหมายของกลุ่ม ภาวะผู้นำแบบนี้จึงเป็นบทบาทที่เกิดขึ้นโดยการบูรณาบทบาทของบุคคลเพื่อสร้างความเจริญก้าวหน้าแก่ระบบสังคม

7. ภาวะผู้นำที่มุ่งเน้นด้านโครงสร้างบทบาท แนวคิดนี้เชื่อว่า กระบวนการริเริ่มและการดำรงรักษาโครงสร้างของบทบาท รูปแบบความสัมพันธ์ของบทบาทนี้มีการระบุหน้าที่ของผู้นำในการทำให้ระบบการตัดสินใจต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับข้องกับการปฏิบัติงานเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพผลตามการบริหารจัดการขององค์กร

8. ภาวะผู้นำที่ก่อให้เกิดการยินยอมตาม เป็นนิยามที่มองภาวะผู้นำในแง่การหล่อหลอมกลุ่มเข้ากับเจตจำนงตามความต้องการและความปรารถนาของผู้นำ ในลักษณะของการเป็นผู้นำที่ก่อให้เกิดการยอมตามและ

การใช้อิทธิพล ในลักษณะต้องการให้ผู้ทำตามโดยไม่สนใจต่อความต้องการของผู้ตาม นิยามของภาวะผู้นำแบบนี้จึงมองผู้นำในลักษณะเป็นผู้ควบคุมทางสังคมต่อบุคคลอื่นในลักษณะที่ผู้อื่นยินยอมปฏิบัติตามในสิ่งที่ผู้นำต้องการ

9. ภาวะผู้นำที่ใช้อิทธิพล อิทธิพลที่ไม่ใช่การครอบงำ (dominance) การควบคุม (control) หรือการบีบบังคับให้ทำตาม (forcing of compliance) แต่เป็นการใช้ความพยายามด้วยวาจากรรมและการสื่อสารให้เกิดการคล้อยตาม หรือเป็นกิจกรรมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลก่อให้เกิดความร่วมมือตามเป้าหมายจากการเห็นพ้องด้วยกันหรือมีความต้องการเดียวกัน

10. ภาวะผู้นำจากการจูงใจ ภาวะผู้นำตามแนวคิดนี้สะท้อนให้เห็นถึงการจูงใจผู้อื่นด้วยวิธีการใช้เหตุผลอย่างหนักแน่นเพื่อให้เกิดการเห็นพ้องต้องกัน เช่น อดีตประธานาธิบดีไอเซนเฮอว์ ให้นิยามภาวะผู้นำ คือความสามารถในการตัดสินใจว่าต้องทำอะไร และทำให้ผู้อื่นยินดีที่จะทำตามการตัดสินใจนั้น”

11. ภาวะผู้นำในฐานะของความสัมพันธ์ของอำนาจ เป็นภาวะที่ผู้นำมาจากบทบาทการใช้อำนาจแบบต่างๆ ที่เกิดขึ้นระหว่างผู้นำกับสมาชิก เช่น ความสัมพันธ์ของอำนาจระหว่างบุคคล (interpersonal power) เป็นผลที่เกิดจากอำนาจต่าง ๆ เช่น อำนาจการอ้างอิง (reward) อำนาจจากการบังคับ (coercive) และอำนาจตามกฎหมาย (legitimate) เป็นต้น

12. ภาวะผู้นำจากการผสมผสานขององค์ประกอบต่าง ๆ ภาวะผู้นำตามแนวคิดนี้เกิดขึ้นจากการผสมผสานรูปแบบต่าง ๆ ข้างต้นจนเกิดเป็นภาวะผู้นำ เช่น การใช้อิทธิพลแต่ไม่ใช่การบังคับข่มขู่ การประสานสมาชิกให้รวมตัวเป็นกลุ่มเพื่อปฏิบัติภารกิจให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ หรือการผสมผสานระหว่างอำนาจกับบุคลิกภาพ ทำให้ผู้นำเป็นผู้นำทรงความรู้ มีอำนาจ มีความกล้าหาญ มีความสามารถ มีพลังขับเคลื่อน เอาใจใส่ต่อผู้อื่น และแก้ไขสถานการณ์ที่ขาดความชัดเจนและมีความสลับซับซ้อนได้ดึงนำกลุ่มประสบความสำเร็จตามเป้าหมายที่ตั้งไว้

กล่าวโดยสรุป ภาวะผู้นำ คือ คุณสมบัติที่บุคคลหนึ่งใช้พลังอำนาจที่มีในตนเองกระทำต่อบุคคลอื่นเพื่อก่อให้เกิดกิจกรรมและความสัมพันธ์ขึ้นในกลุ่มหรือระบบสังคมเพื่อไปสู่จุดมุ่งหมายและความสำเร็จ การใช้อิทธิพลหรือพลังอำนาจนั้นถูกนำมาใช้ก็เพื่อผลลัพธ์ของการปฏิบัติภารกิจของผู้นำที่กระทำต่อผู้ใต้บังคับบัญชาหรือผู้ร่วมงาน เป็นวิธีปฏิบัติต่อผู้ใต้บังคับบัญชาหรือผู้ร่วมงานให้มีความคิด การปฏิบัติเป็นไปในแนวทางเดียวกันเพื่อนำไปสู่ความสำเร็จของภารกิจและการบริหารบุคคลและทรัพยากรให้คุ้มค่า

4. บทบาทของภาวะผู้นำ

บทบาทของภาวะผู้นำ (ปรีดี นุกุลสมปรารณา, 2564) ดังนี้

1. ความสามารถนำความรู้ออกมาใช้ กล่าวคือ ผู้บริหารมีความรู้และประสบการณ์ในเรื่องงานมากมายเพียงใด ถ้าขาด ภาวะผู้นำ ก็จะทำให้ความรู้ความสามารถไม่ถูกนำออกมาใช้หรือใช้ได้ไม่เต็มที่เพราะไม่สามารถกระตุ้นหรือชักจูงผู้อื่นให้คล้อยตามและปฏิบัติงานให้บรรลุตามเป้าหมายที่วางไว้

2. ประสานความขัดแย้ง กล่าวคือ องค์การประกอบด้วยบุคคลมารวมกัน ซึ่งมีความแตกต่างกันในหลาย ๆ เรื่อง เช่น การศึกษา ประสบการณ์ ความเชื่อ ฯลฯ การที่บุคคลมีความแตกต่างกันในเรื่องดังกล่าวมาอยู่รวมกันในหน่วยงานหรือองค์การ มักก่อให้เกิดความขัดแย้งไม่ว่าจะเป็นความขัดแย้งในรูปใดก็ทำให้ประสิทธิภาพของงานลดลง และในฐานะผู้นำหน่วยงานหรือองค์การจะต้องสร้างภาวะผู้นำที่มีในตนเองเพื่อให้บุคคลอื่นยอมรับเชื่อถือแล้วก็จะสามารถประสานหรือช่วยบรรเทาความขัดแย้งระหว่างบุคคลในหน่วยงานได้ โดยการใช้อาวุธศิลป์ การกระทำ เพื่อชักจูงให้เกิดความประนีประนอมก็เพื่อประสานประโยชน์สูงสุดร่วมกันเพื่อให้บุคคลต่าง ๆ มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและร่วมกันฟันฝ่าอุปสรรคเพื่อให้หน่วยงานที่มีความเจริญก้าวหน้า

3. สร้างทัศนคติแก่บุคลากรให้ทุ่มเทความรู้ความสามารถให้แก่องค์การ กล่าวคือ องค์การจะต้องมีปัจจัยเอื้ออำนวยหลายอย่างที่จะทำให้สมาชิกตั้งใจและทุ่มเทในการทำงาน เช่น การจัดบุคคลทำงานตรงตามความถนัดและความสามารถ การรับฟัง เปิดโอกาสให้แสดงความคิดเห็น มีความยุติธรรม และสิ่งสำคัญที่ขาดไม่ได้ คือ ผู้บริหารต้องมีภาวะผู้นำทำให้ผู้ใต้บังคับบัญชาเกิดการยอมรับ ศรัทธาและเชื่อมั่นว่าผู้บริหารไม่เพียงแต่นำองค์การให้อยู่รอดเท่านั้น แต่จะนำความเจริญก้าวหน้าความภาคภูมิใจ เกียรติยศชื่อเสียงและความสำเร็จมาสู่ตัวบุคลากรและองค์การ

4. เสถียรภาพให้แก่บุคลากรและองค์กร กล่าวคือ เมื่อหน่วยงานหรือองค์การเผชิญสภาวะคับขันหรือสภาวะที่อาจกระทบถึงความอยู่รอดทั้งบุคคลและองค์กร ภาวะผู้นำของผู้บริหารจะยิ่งทวีความสำคัญมากขึ้น การบริหารงานและบุคคลจะต้องเพิ่มความระมัดระวัง ความรอบคอบ ความเข้มแข็งและกล้าตัดสินใจที่จะจัดการเปลี่ยนแปลงสภาพต่าง ๆ ภายในหน่วยงานหรือองค์การ ที่ขาดประสิทธิภาพต่าง ๆ ให้เพิ่มพูนสมรรถนะและศักยภาพเพื่อให้ทั้งหมดรอดพ้นจากสภาวะคับขันจนประสบความสำเร็จอีกครั้ง นอกจากนี้ ผู้บริหารจะต้องมีภาวะผู้นำที่จะสามารถชักจูงให้บุคลากรทำงานตนเองและร่วมกันจนเป็นผลสำเร็จ ด้วยความเต็มใจและเต็มความสามารถนั้นจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอาศัยคุณลักษณะส่วนบุคคลของผู้นำที่จะบริหารจัดการ

คุณลักษณะส่วนบุคคลที่สำคัญสำหรับผู้นำ คือ มีความรับผิดชอบ มีความรู้ มีวุฒิภาวะ มีความยืดหยุ่น มีมนุษยสัมพันธ์ที่ดี มีความมั่นใจ มองการณ์ไกล มีความคิดสร้างสรรค์ และการสร้างความไว้วางใจกับทีมงาน สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้เป็นสิ่งที่ควรพึงมีอยู่ในตัวผู้นำ ภาวะผู้นำที่กล่าวมานี้มีความจำเป็นกับบุคคลที่เป็นผู้นำในการปฏิบัติเพื่อให้ได้ผลตามเจตนารมณ์แต่จะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับคุณลักษณะและความสามารถที่นำมาปฏิบัติต่อ

ผู้อื่น จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้นำจะต้องศึกษาแนวทางการของการแสดงออกถึงภาวะผู้นำมาปรับใช้ตามสภาพการณ์ และความเหมาะสมของงาน บุคลากร และลักษณะของหน่วยงานหรือองค์การ

จากข้อสรุปข้างต้น แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของภาวะผู้นำที่มีในองค์กรที่มีทั้งผู้นำและผู้ตามขององค์กร นั้น ถ้าจะกล่าวโดยสรุป คือ ความสำคัญของภาวะผู้นำคือผู้ที่จะต้องดำเนินการให้งานประสบผลสำเร็จ การบริหารงานจะเป็นการสร้างบรรยากาศในองค์กรให้เอื้ออำนวยต่อการปฏิบัติงาน ผู้บริหารต้องศิลปะในการบริหารทั้งงานและบุคคลเพื่อให้บรรลุเป้าหมายและยังต้องมีคุณธรรมในการบริหารงานอีกประการหนึ่ง

กล่าวได้ว่า ในปัจจุบันผู้นำมีเพิ่มขึ้นมากมายอยู่ในหลากหลายวิชาชีพ เมื่อผู้นำแต่ละสาขาเข้ามารวมตัวกัน เพื่อดำเนินงานในงานกิจกรรมใดแล้วนั้น ผู้นำจะต้องทำหน้าที่ภายใต้ภาวะผู้นำในรูปแบบผสมผสานองค์กร ผู้นำต้องเข้าใจให้และให้ความสำคัญในการปฏิบัติ 3 ด้านหลัก ได้แก่ บุคคล ตัวงาน สภาวะแวดล้อมเพื่อให้เกิด ประสิทธิภาพประสิทธิผลแก่องค์กร เกิดประโยชน์ส่วนรวมทั้งองค์กรนำไปสู่ผลสำเร็จแก่บุคคลและองค์กร ในทางพระพุทธศาสนาของประเทศไทยนั้น ผู้นำองค์กรได้แก่ เจ้าอาวาส เจ้าคณะตำบล ฯ หรือที่เรียกว่าเจ้าคณะ พระสังฆาธิการเป็นผู้นำประเภทหนึ่ง และเป็นผู้นำที่มีความพิเศษกว่าผู้นำในองค์กรทั่วไป คือ เป็นทั้งผู้นำที่ เกิดขึ้นจากความเคารพศรัทธาและเป็นผู้นำได้รับการสรรหาจากระบบปกครองคณะสงฆ์ตาม พรบ.คณะสงฆ์ที่ กล่าวไว้ข้างต้น พระสงฆ์จึงมีหน้าที่บริหารงานองค์กรขนาดเล็กที่สุด คือ วัด และบริหารบุคคลากรภายในวัดซึ่งมี ทั้งพระภิกษุ ไวยาวัจกร รวมถึงการประสานชุมชนเข้ากับวัด สิ่งสำคัญอย่างยิ่งถ้าชุมชนโดยรอบอยู่ร่วมกันด้วย หลากหลายวัฒนธรรม ศาสนา เชื่อชาติ ความเชื่อด้วยแล้ว จำเป็นอย่างยิ่งที่พระภิกษุผู้นำจะต้องมีภาวะผู้นำสูง กว่าบุคคลทั่วไปเพื่อสร้างความสัมพันธ์ต่อระบบสังคมให้สามารถดำเนินการพัฒนาชุมชนวัด ให้มีความ เจริญรุ่งเรืองจนเป็นที่รักและเคารพให้เกียรติซึ่งกัน เพื่อนำมาสู่การพัฒนาชุมชนให้มีความเจริญรวมทั้งนำหลัก ความปรองดอง เช่น สาราณียธรรม 6 มาบริหารงาน รวมถึงส่งเสริมชุมชน ตามหลักโครงการหมู่บ้านรักษาศีล 5 ร่วมกับการทำงานของหน่วยอบรมประจำตำบล เพื่อให้คนในชุมชนมีศีลธรรมและรักษาวัฒนธรรม ส่งเสริม สุขภาพอนามัย สร้างสัมมาชีพ เพื่อให้เกิดสันติสุข รวมทั้งให้การสงเคราะห์ด้านการศึกษาสง การสาธารณสุข สงเคราะห์ โดยนำเอาหลักกตัญญูกตเวทิตาธรรมและสามัคคีธรรม มาเป็นแนวประสานผู้นำทุกส่วนงานในชุมชน

ดังนั้น ภาวะผู้นำของพระภิกษุในพระพุทธศาสนาเถรวาท จึงมีส่วนสำคัญที่จะเป็นแบบอย่างและ ศูนย์กลางในการดำเนินงาน อีกทั้งนำไปสู่การพัฒนาตนเอง พัฒนาคณะ พัฒนางาน รวมถึงหลักความมีศีล 5 ที่ สำคัญนำบทบาทหน่วยอบรมประจำตำบลเข้ามามีส่วนร่วมชุมชนไว้ในใจตนเสมอ ในการนำหลักธรรมาภิบาลมา ใช้ สร้างความมั่นใจยึดมั่นของชุมชน เพื่อให้ชุมชนมีการพัฒนาเป็นไปได้อย่างสวยงามสืบไป ประเด็นสำคัญ คือ พระภิกษุจะพัฒนาตนให้เป็นผู้นำและมีทัศนคติการบริหารตนเองให้มีภาวะผู้นำในทัศนะพุทธศาสนาเถรวาท ได้ อย่างไร

พระเทพปริยัติเมธี (2562) ให้ความเห็นว่า บทบาทของผู้นำนั้น ผู้นำจะต้องทำหน้าที่เป็นเสมือนเฟือง ขององค์กรเพื่อให้องค์กรดำเนินกิจกรรมไปได้โดยประสบความสำเร็จ ผู้นำจะต้องคิดแผนงานในทุกระดับชั้นงาน

คิดตั้งแต่ผู้บริหาร ลงไปจนถึงชั้นปฏิบัติงาน รวมไปถึงองค์กรประกอบอื่นๆที่ช่วยเหลือในกิจกรรมและตัวองค์กรด้วย ผู้นำจะต้องปฏิบัติอย่างไรให้เกิดการประสานพลังส่งเสริมให้เกิดงานที่ประสิทธิภาพและประสิทธิผลสร้างประโยชน์ให้องค์กรและสังคม หรือถ้ากล่าวให้เข้าใจโดยง่าย คือ การเอาใจใส่ให้ความสำคัญ งาน คนและสิ่งแวดล้อมรอบตัว เป็นต้น

พระธรรมปิฎก (2540) ให้ความเห็นว่า ภาวะของผู้หน้านั้น คือ ความสำคัญในการพัฒนาคน คุณสมบัติของผู้นำสมัยใหม่ตามหลักพระพุทธศาสนานั้น ผู้นำต้องพัฒนาตนเองให้ทันสมัยเข้าใจถึงความเป็นวิทยาศาสตร์และหลักธรรมในพระพุทธศาสนา เพราะทั้งสองสิ่งเป็นสิ่งสมสมัย คือ เป็นศาสตร์อย่างวิทยาศาสตร์และศิลปะในการดำรงชีวิต การทำงานในปัจจุบันโดยเฉพาะเรื่องของการบริหารงาน บริหารคนนั้นสามารถนำหลักธรรมขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาประยุกต์ใช้ได้อย่างรอบด้าน ดังนั้น บทบาทของผู้นำอันดับต้น ๆ คือ การสื่อสารกับสังคม เพื่อให้สังคมทั้งภายในและภายนอกเข้าใจและมีทัศนคติไปในทางเดียวกันพร้อมจะฝ่าฟันและแก้ไขปัญหายังไงก็มีปัญญาด้วยกัน

พระจรรูวัฒน ภูริวฑฒโน (2555: 12-13) ให้ความเห็นว่า บทบาทพระสงฆ์ในการเป็นผู้นำชุมชนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ของสังคมไทยปัจจุบันสามารถเข้าถึงชุมชนและได้รับการยอมรับ บางครั้งสามารถทำงานและเข้าถึงได้ง่ายกว่าภาครัฐ เนื่องจากพระสงฆ์ผู้ทำงานพัฒนาส่วนใหญ่จะเป็นชาวท้องถิ่นนั้นอยู่แล้ว จึงมองเห็นลำดับความสำคัญของปัญหาและเข้าใจถึงความจำเป็นในการช่วยเหลือชาวบ้านในรูปแบบพึ่งพาอาศัยกัน

ดังนั้น ภาวะผู้นำของนักบวชในศาสนาจึงมีความสำคัญยิ่ง ในฐานะการเป็นศูนย์กลางของการดำรงอยู่ขององค์กรหรือชุมชน ภาพลักษณ์ที่ดีของศาสนา ชุมชน บทบาทภาวะผู้นำต่อการดำเนินกิจการในด้านต่าง ๆ ได้แก่ ทั้งด้านกิจการศาสนา ด้านการสงเคราะห์ ด้านการสนับสนุนการศึกษา และด้านการสาธารณประโยชน์ เพื่อเป็นองค์กรสนับสนุนให้สังคมเกิดความสุข

5. วิเคราะห์กรณีตัวอย่าง

โครงการหมู่บ้านรักษาศีล 5 ที่ดำเนินการมากกว่า 40 ปี ก็เพื่อที่จะเสริมสร้างความสมานฉันท์ปรองดองของคนในชาติ ให้เกิดความสงบ สันติสุข มีความสามัคคีกลมเกลียวกัน ให้สอดคล้องกับเจตนารมณ์ของการสร้างความปรองดองสมานฉันท์ พุทธศาสนิกชนได้น้อมนำหลักศีล 5 มาประพฤติปฏิบัติในการดำเนินชีวิตประจำวัน ตามแนวทางของหน่วยอบรมประชาชนประจำตำบล จำนวน 5,914 หน่วยทั่วประเทศ ที่ได้ดำเนินการตามหัวข้ออบรม 8 หัวข้อ คือ ศีลธรรมและวัฒนธรรม สุขภาพอนามัย สัมมาชีพ สันติสุข ศึกษาสงเคราะห์ สาธารณสงเคราะห์ กตัญญูกตเวทิตาธรรม และสามัคคีธรรม (กรมการศาสนา, 2558)

จากการบริหารโครงการดังกล่าวจำเป็นต้องมีการวางแผนงานในด้านต่าง ๆ เช่น การบริหารด้านบุคคลงบประมาณ แผนการดำเนินงาน และการสื่อสาร เป็นต้น ซึ่งการดำเนินงานต้องมีความชัดเจนในขั้นตอนกับผู้ทำงานแต่ละฝ่าย การทำความเข้าใจและชี้แจงแนวทางการดำเนินงานว่าจะไปในทิศทางใดกับผู้ทำงานและผู้ที่เกี่ยวข้อง

มาร่วมกิจกรรมให้เข้าใจชัดเจนจะได้ไม่เกิดความสับสน และสร้างความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันด้วย ซึ่งการทำงานร่วมกันระหว่างชาวบ้านหน่วยงานราชการและคณะสงฆ์จะทำให้การขับเคลื่อนโครงการเป็นไปได้อย่างเป็นระบบ มีความขัดข้องน้อยลง ซึ่งขั้นตอนของการดำเนินการนั้นการประสานความร่วมมือที่ไม่สอดคล้องของผู้นำในแต่ละพื้นที่จะส่งผลต่อแนวทางการพัฒนาโครงการขับเคลื่อนโครงการด้วย (พระเทพสิงหราชจารย์, 2561)

จากกรณีดังกล่าวผู้เขียนพบว่า กระบวนการของกลไกในการขับเคลื่อนโครงการนั้นมีลักษณะการบริหารจัดการแบบแยกกันทำงาน การเผยแพร่อุดมการณ์หลักการทางพระพุทธศาสนาไม่สอดคล้องประสานกับหลักการในพระไตรปิฎกซึ่งเป็นผลเสียต่อการเสริมสร้างความเข้าใจให้เห็นความสำคัญของหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ดังนั้นการทำงานแบบมีส่วนร่วมของภาคส่วนต่าง ๆ จึงเป็นหน้าที่ของผู้นำที่รับผิดชอบโครงการในแต่ละพื้นที่ โดยผู้นำนั้นต้องมีบทบาทในการมีส่วนร่วมดำเนินงานรวมทั้งสนับสนุนกิจกรรม แก้ไขปัญหาประสานงานส่วนต่าง ๆ ให้โครงการบรรลุเป้าหมายตามภาระหน้าที่ของผู้นำ และคุณธรรมของผู้นำจะต้องมีอย่างน้อยที่สุด คือ การประยุกต์หลักธรรมของผู้นำอย่างหลักสาราณียธรรม 6 ที่ผู้นำจะต้องสร้างเสริมให้บุคคลที่ทำงานร่วมกันมีเมตตาต่อกัน มีความเคารพต่อกัน ให้การช่วยเหลือกัน และมีความสามัคคีพร้อมเพรียงกัน เพื่อพัฒนาโครงการขับเคลื่อนโครงการหมู่บ้านรักษาศีล 5 ของคณะสงฆ์ร่วมกับหน่วยงานต่าง ๆ ให้ทำงานร่วมกันอย่างเป็นระบบ เพื่อให้งานสำเร็จตามวัตถุประสงค์ไปด้วยดี เมื่อระบบหรือองค์กรมีบุคคลในระดับต่าง ๆ ทำงานร่วมกันผู้นำจึงจะต้องทำหน้าที่ประสานฝ่ายต่าง ๆ ดุจผู้ดูแลเครื่องจักรในระบบให้ทำงานอย่างราบรื่น เพื่อให้งานสำเร็จลุล่วงได้ โดยที่ผู้นำ บุคคล กลุ่มคน และชุมชนได้นำหลักการทางพระพุทธศาสนามาใช้แสดงให้เห็นแนวคิดที่มาของศีลกับการอยู่ร่วมกันในสังคมทำให้เกิดความสงบสุขแก่สังคมชุมชนและเป็นการพัฒนาตนเองตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิปัญญา ซึ่งเป็นหนทางแห่งสันติภาพ

ดังนั้น ภาวะผู้นำในทางทฤษฎีการบริหาร สามารถนำความรู้ความสามารถมาใช้กับงาน ประสานความขัดแย้ง สร้างทัศนคติที่ดีแก่หมู่คณะ เป็นที่พึ่งพาให้กับองค์กรได้ ส่วนภาวะผู้นำในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอย่างสาราณียธรรม 6 ที่ผู้เขียนยกมาเป็นตัวอย่างเพื่อแสดงความสอดคล้องกัน คือ ผู้นำต้องมีเมตตาากายกรรม ทั้งต่อหน้าและลับหลัง คือ ช่วยเหลือกิจธุระของผู้ร่วมหมู่คณะด้วยความเต็มใจ เมตตาวจีกรรม คือ บอกกล่าวสิ่งที่เป็นประโยชน์ แนะนำตักเตือน ด้วยความหวังดี ใช้คำพูดสุภาพนุ่มนวล เมตตาโมหกรรม คือ มีความปรารถนาดี คิดทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่กัน สาธารณโภคิตา คือ การแบ่งปันให้ได้มีส่วนร่วมใช้สอยเป็นประโยชน์โดยทั่วกัน สีลสามัญญตา คือ มีความประพฤติสุจริตดีงามไม่ทำตนให้เป็นที่รังเกียจของหมู่คณะ ภิญญีสามัญญตา มีความเห็นชอบที่ดีและถูกต้องร่วมกัน หลักทั้ง 6 ประการนี้เป็นหลักการที่ผู้นำจะสามารถนำพาหมู่คณะไปสู่ความสำเร็จได้

โดยนัยแห่งสาราณียธรรม 6 ประการข้างต้น จะเห็นได้ว่า 3 ประการแรกถูกวางไว้เพื่อการทำดีต่อกัน ส่วน 3 ประการหลัง เป็นการวางเงื่อนไขหรือกติกาในการอยู่ร่วมกัน โดยผู้นำจะสามารถบริหารงาน บริหารคน ได้อย่างมีความสุขมีความเสมอภาคกัน และที่สำคัญที่สุด คือ มีความคิดเห็นถูกต้อง และเป็นไปในแนวทางเดียวกัน ในปัจจุบันสังคมไทยมีความสัมพันธ์ภายในกลุ่มในรูปแบบขององค์กรอุปนัย (Informal Organization) การอยู่

ร่วมกันกำลังเปลี่ยนไป โดยเฉพาะในสังคมเมือง ซึ่งเป็นสังคมทุนนิยม ดังนั้น ความสัมพันธ์ภายในกลุ่มจึงขาดหายไป สมาชิกภายในกลุ่มต่างคนต่างอยู่ จะรวมกันได้ก็โดยมีการจัดตั้งอย่างเป็นทางการ ที่เรียกว่า องค์กรรูปนัย (Formal Organization) และสังคมในรูปแบบนี้เองที่ขาดเอกภาพ จึงทำให้เกิดความสามัคคีภายในกลุ่มเกิดขึ้นได้ยาก ดังนั้น จึงเป็นหน้าที่ของผู้นำที่จะแสดงภาวะการเป็นผู้นำที่ดีทำหน้าที่ของตนเองเพื่อนำองค์กรหรือชุมชนไปสู่สังคมที่มีเอกภาพ และเกิดความสามัคคี ในการอยู่ร่วมกันในการสร้างสรรค์สังคมให้สงบสุข

6. สรุป

บุคคลที่ได้รับการแต่งตั้ง หรือ ได้รับการยกย่องขึ้นให้เป็นหัวหน้าผู้ตัดสินใจ ที่มีอิทธิพลเหนือบุคคลอื่นๆ ภายในกลุ่ม และเป็นผู้ใช้อิทธิพลนั้นทำให้บุคคลอื่น ๆ ภายในกลุ่มปฏิบัติตามให้ตนอย่างมีความพึงพอใจและบรรลุถึงเป้าหมายดังที่ผู้นำปรารถนา มีความสามารถในการปกครองบังคับบัญชาบุคคลในกลุ่มให้ปฏิบัติตาม ทำให้องค์กรดำเนินไปอย่างบรรลุผลสำเร็จตามวัตถุประสงค์และนำพาหน่วยงานไปจนสู่บรรลุผลตามเป้าหมายความสำเร็จก้าวหน้า” ที่กำหนดไว้ได้ บทบาทของผู้นำ ต้องรับผิดชอบตามที่ องค์กรกำหนดไว้มีลักษณะประเภทงานที่ผู้นำจะต้องทำเป็นผู้รับผิดชอบในการปฏิบัติงานที่อยู่ในความรับผิดชอบ ช่วยเสริมสร้างให้ปริมาณและคุณภาพของงานได้รับผลสูงสุด เป็นผู้ติดต่อประสานงานในองค์กร เพื่อให้งานมีประสิทธิภาพ เป็นผู้สั่งงานและควบคุมงาน โดยมีพระพุทธรูปศาสนาเป็นสื่อเชื่อมต่อกันระหว่างประเพณีวัฒนธรรมชาติพันธุ์ จากอดีตถึงปัจจุบันพระสงฆ์มีฐานะเป็นผู้นำของชุมชน ที่ผ่านมาคณะรัฐบาลประเทศไทยได้จัดให้มีการส่งเสริมกิจกรรมด้านความปรองดองสมานฉันท์ ระหว่างศาสนาร่วมกัน กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม มีภารกิจเกี่ยวกับการดำเนินงานของรัฐด้านศาสนา โดยการทำนุบำรุง ส่งเสริมและให้ความอุปถัมภ์คุ้มครองกิจการด้านพระพุทธศาสนาและศาสนาอื่น ๆ ที่ทางราชการรับรอง ตลอดจนส่งเสริมพัฒนาความรู้คู่คุณธรรม ส่งเสริมความเข้าใจอันดี และสร้างความสมานฉันท์ระหว่างศาสนิกชนของทุกศาสนา รวมทั้งดำเนินการเพื่อให้คนไทยนำหลักธรรมของศาสนามาใช้ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้เป็นคนดีมีคุณธรรม โครงการหมู่บ้านรักษาศีล 5 จะเสริมสร้างความสมานฉันท์ของคนในชาติ ให้เกิดความสงบ สันติสุข มีความสามัคคีกลมเกลียวกัน สอดคล้องกับเจตนารมณ์ของการสร้างความปรองดองสมานฉันท์ พุทธศาสนิกชนได้น้อมนำหลักศีล 5 มาประพฤติปฏิบัติในการดำเนินชีวิตประจำวัน ตามแนวทางหลักศาสนาที่ได้ดำเนินการมาเพื่อพัฒนาสังคมให้มี ศีลธรรมและวัฒนธรรม สุขภาพอนามัย สัมมาชีพ สันติสุข ศึกษาสงเคราะห์ สาธารณสงเคราะห์ กตัญญูกตเวทิตาธรรม และสามัคคีธรรม ซึ่งมีพระสงฆ์มีฐานะเป็นผู้นำของชุมชนให้ได้ใช้หลักพุทธธรรมประยุกต์เข้ากับวิถีชีวิตของชาวบ้านเป็นเครื่องจักรอันสำคัญยิ่ง ที่จะสร้างรอยต่อขับเคลื่อนเพื่อนำหลักธรรมอื่น ๆ ไปปรับใช้ขยายผลถ่ายทอดในการพัฒนาชุมชน เพื่อให้เกิดประโยชน์สุขแก่ชุมชนและท้องถิ่นของตนได้เป็นอย่างดีมีประสิทธิภาพส่งผลการพัฒนาอย่างมีประสิทธิภาพในชุมชนต่อไป

7. เอกสารอ้างอิง

กวี วงศ์พุด. (2539). *ภาวะผู้นำ*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร : ศูนย์ส่งเสริมวิชาชีพบัญชี.

พระจรรูวัฒน์ ภูริวฑฒโน. (2555). *การศึกษามลการดำเนินงานของหน่วยอบรมประชาชนประจำตำบล ในเขต การปกครองคณะสงฆ์ จังหวัดลำปาง*. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระเทพปริยัติเมธี, ผศ.ดร. (2562). *เรื่องกลยุทธ์การสร้างภาวะผู้นำเชิงพุทธ*. สารนิพนธ์. วิทยาลัยสงฆ์จังหวัด นครสวรรค์.

พระธรรมปิฎก ประยุทธ์ ปยุตโต. (2540). *ภาวะผู้นำ*. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.

พระมหาธรรมรัต อริยธมโม (ยศขุน). (2543). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักรัฐศาสตร์ที่มีในพระไตรปิฎก*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สุรวัดน์.

รังสรรค์ ประเสริฐศรี. (2565). *ภาวะผู้นำการเปลี่ยนแปลง*. สืบค้นเมื่อ 25 ตุลาคม 2565, จาก <https://www.jaturapad.com/archives/1147>

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2560). *สารานุกรมพุทธ อังคตนิทกาย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 22*. กรุงเทพฯ

สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้ามณฑลอาจารย์. (2565). *โครงการหมู่บ้านรักษาศีล 5*. สืบค้นเมื่อ 25 ตุลาคม 2565. จาก <https://www.sila5.com/detail/>

สามารถ มั่งสั้ง. (2561). *สารานุกรมธรรม 6 เพื่อการอยู่ร่วมกัน*. สืบค้นเมื่อ 25 ตุลาคม 2565. จาก <https://mgronline.com/daily/96229668>

Drath, W. H., & Palus, C. J. (1994). Making common sense: Leadership as meaning-making in a community of practice. *Center for Creative Leadership*.

Krech, D., Crutchfield, R. S., & Ballachey, E. L. (2008). *Individual in Society*. Tokyo: McGraw-Hill.